

Orxan Abışlı,
Aii-nin III kurs tələbəsi

XX əsrin əvvəllərinə baxdığımız zaman, bu dövrün gərgin siyasi hadisələrlə dolu olduğunu görə bilərik. Belə gərgin ictimai-siyasi şəraitdə Çar hökuməti bəzi güzəştlərə getməyə məcbur olmuşdu. Buna görə də 4 mart 1906-cı ildə “Cəmiyyətlər və ittifaqlar haqqında müvəqqəti qaydalar” təsdiq olundu. Bu fərmandan sonra Şimali Azərbaycanda mədəniyyət, maarifləndirmə istiqamətində canlanma baş vermişdi. Sözügedən sahədə atılan hər bir addım milli-siyasi şüurun oyanmasına təkan verirdi və bu məqsədlə də müxtəlif adlar altında bir sıra milli ictimai təşkilatlar yaradılırdı. Əslində, milli ictimai təşkilatların yaradılmasının əsas hədəfinə baxdıqda, Azərbaycan dilinin inkişafı, Azərbaycan dilində savadın yayılması, milli məktəblərin açılması, din və azərbaycançılıq uğrunda aparılan siyasi-mədəni mübarizə və s. bu kimi məsələlərin qarşıya qoyulduğunu görürük.

Bu dövrdə fəaliyyət göstərən milli ictimai təşkilatların Nizamnaməsində Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatının inkişafı məqsədilə bir çox layihələrin həyata keçirilməsi, əhali arasında dini xurafatın aradan qaldırılması, İslam dininin düzgün təbliği üçün ruhani məktəb və mədrəsələrin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsi və yenidən qurulması, kitabxana və qiraətxanaların təşkili, xal-

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə din tədrisi

qın mütləsi üçün Azərbaycan dilində kitablar, dərsliklər, həmçinin pedaqoji vasitələrin çap etdirilməsi və s. layihələrin icrası nəzərdə tutulurdu.

XX əsrin əvvəllərində milli-ictimai təşkilatların Azərbaycandan kənarında həyata keçirdiyi ən böyük uğurlardan biri də Azərbaycan milli məktəblərinin açılması idi. Azərbaycan milli məktəbləri adlanmasının səbəbi isə bu yeni tipli təhsil ocaqlarının Azərbaycan ziyalılarının təşkilatçılığı və sahibkarlarının maliyyə dəstəyi ilə yaradılması idi. Rusiya imperiyasının bir çox şəhərlərində açılan bu məktəblərdə azərbaycanlı uşaqlarla yanaşı, digər müsəlman uşaqları da təhsil alırdılar. Milli məktəblərin bir qisminə qeyri-müsəlman uşaqlar da təhsil ala bilirdilər (erməni uşaqları kimi).

Bu mövzuda isə təbii ki, AXC dövründə mövcud olan din tədrisindən danışacağıq. Əslində, AXC-nin ilk hədəfi ordu qurmaq olub. Çar Rusiyasına baxdığımız zaman görürük ki, müsəlmanlar orduya çağırılmır və yüksək dövlət vəzifələrinə yaxın buraxılmırdılar, yalnız dinlərini dəyişdirmələri şərti ilə hərbdə, universitetlərdə vəzifə tuta bilirdilər.. Bu səbəbdən, Cümhuriyyət dövlət vəzifələrində işləyəcək kadrları yetişdirmək üçün təhsilə böyük əhəmiyyət verirdi. Ali məktəblər və institutlar açıldı. 1919-cu ildə Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyətə başladı..

AXC dövründə tədrisin dili Azərbaycan türkcəsində aparılırdı. XIX əsrdən etibarən yeni üsullara

uyğun məktəblər yaranırdı. Əsas məsələ o idi ki, Cümhuriyyət dövründə dünyəvi təhsil verən məktəblərlə yanaşı, dini təhsil verən mədrəsələr də öz fəaliyyətlərini davam etdirirdi.

Bu dövrdə də çarlıq dövründəki kimi, din tədrisi verən və verməyən məktəblər ayrı deyildi. Bütün ibtidai və orta məktəblərdə din tədrisi proqramda yer alırdı. Bunlar dövlət məktəbləri idi. Bir də şeyxülislamlığın nəzarətində olan, klassik formada tədrisini davam etdirən məktəb və mədrəsələr də mövcud idi. Nəticə etibarilə, müasir dövrümüzdəki kimi düşünməməliyik: yəni dövlətin orta məktəblərində din tədrisi yoxdur, din tədrisi xüsusi mədrəsələrdə, bəzi özəl liseylərdə yer alır. İstər çarlıq dövründə, istərsə də AXC-də belə bir qruplaşdırma yox idi. “Məktəb varsa, din tədrisi də var” prinsipindən çıxış edə bilərik.

XX əsrin əvvəllərində maarif sahəsində heç bir dəyişiklik aparılmadı. Həmçinin bu dövrdə ibtidai məktəblərin sayı kifayət qədər deyildi və bu say daha da azalmağa doğru gedirdi. Belə vəziyyətin meydana çıxmasının əsas səbəbləri, əsasən, məktəblərdə dərslərin keçirilməsinə lazımı şəraitin olmaması, müəllim kadrlarının, bina və dərs vəsaitinin çatışmazlığı və s. bu kimi digər səbəbləri göstərə bilərik.

XX əsrin əvvəllərində azərbaycanlılar üçün nəzərdə tutulan rus-tatar məktəblərinin mövcud olması Bakı quberniyasında təhsilin nisbətən yayılmasına kömək edirdi. Nə

qədər himayə olsa da, öz varlığını qoruyub-saxlamış olan məktəblər əhalinin təhsilə olan tələbatını ödəmək üçün kifayət etmirdi, bu da xalq arasında savadsızlığın kütləvi hala çevrilməsi demək idi.

Qafqaz Təhsil İdarəsi qəyymununun 1903-cü ilə aid olan hesabatına nəzər yetirsək, görürük ki, İrəvan quberniyasının bütün ibtidai məktəblərində 92,4% hallarda dərslər rus dilində aparılır, məktəblərin yalnız 7,6%-də şagirdlərə Ana dilində dərs keçirilirdi.

1902-ci ildə Bakı quberniyasında ibtidai məktəblərin sayı 209, bu məktəblərdə təhsil alan şagirdlərin sayı isə 3141 nəfər idi. 1903-cü ildə isə bu rəqəm aşağı enərək, məktəblərin sayı 151, burada təhsil alan şagirdlərin sayı isə 2 761 nəfər olub.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda, həmçinin, o cümlədən Bakı quberniyasında bütün yaş qrupları arasında, həmçinin məktəbyaşlı uşaqlar arasında savadsızlıq baş alıb gedirdi. Bunun qarşısını almaq üçün dövlət heç bir addım atmırdı. 1905-ci ildə qeyd olunurdu ki, Bakı quberniyasında Xalq Maarifi Nazirliyinin ibtidai məktəblərində yer çatışmazlığından 1623 uşağın qəbulundan imtina edildi.

1916-cı ildə Tiflis şəhərindəki “Əli və Ömər” məktəbində ilk dəfə olaraq tədris türk dilində aparılmağa başlandı. Tədrisin Ana dilində olması və tədris planında yeniliklərin aparılmasına yer verildi. Bu məsələ mətbuatda tədris dili haqqında diskussiyaların başlamasına səbəb oldu. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Açıq söz” qəzetində “Məktəb və mədrəsə” adlı silsilə məqalələri dərs olunmağa başladı. Bu adla tanınan tədris müəssisələri məscidlərə və dini idarələrə tabe idilər. Məktəblərdə yalnız Ana dili və şəriət, mədrəsələrdə isə gələcək din xadimlərinə zəruri olan fənlər –

fars və ərəb dilləri, ilahiyyat fənləri keçirilirdi. Böyük maarifçi Ömər Faiq Nəmanzadə “Diləklərimiz” adlı məqaləsində yazırdı ki, rus dili rəsmi dil olduğundan onu öyrənmək lazımdır. Milli məktəblərdə tədrisin dili doğma dildə aparılmalıdır. Ərəb dilində dini və dünyəvi fənləri öyrənmək bizim inkişafımızın 500-600 il arxaya atılması demək idi. Ömər Faiq digər məsələyə də toxunmuşdu: layihəyə görə, “Əli və Ömər” məktəblərində dini dərslər çox olduğundan, dünyəvi dərslərin sayının artırılması tələb edilirdi.

AXC-nin milli təhsil siyasəti ölkədə milli kadrların hazırlanmasında əsaslı təməl yaradılmasına hesablanmışdı. Bununla bağlı olaraq, AXC Xalq Maarifi Nazirliyinin 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarında göstərilirdi:

a) Bütün ibtidai məktəblərdə tədris Ana dilində aparılsın. Türk dili məcburi və gücləndirilmiş şəkildə öyrədilsin.

b) Ali ibtidai və orta təhsil müəssisələrində dərslər türk dilində aparılsın.

c) Digər erməni və rus dillərində aparılan dərslər ləğv edilsin.

d) Həmin tədris müəssisələrinin birinci və ikinci siniflərində dərslər türk dilində aparılsın.

e) Beşinci sinifdən başlayaraq sona qədər dərslər rus dilində aparılsın.

f) Bütün orta məktəblərdə qeyri-müsəlman tələbələr üçün dini dərslərin yerinə din dərslərinin tədrisinə imkan yaradılsın.

AXC-nin təhsil sahəsində atdığı ən uğurlu addımlardan biri də məktəblərin milliləşdirilməsi sayılmalıdır. Milli hökumət təhsildə milliləşdirmə sahəsində işlərə Fətəli xan Xoyskinin imzaladığı “İbtidai, ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında” 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə başladı.

AXC hökumətinin ümumtəhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi sahəsində apardığı siyasət və həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin rəsmi məlumatlarına əsasən, Bakı politexnik və kommersiya məktəbləri, iki kişi və üç qız gimnaziyası istisna olmaqla, bütün orta məktəblər milliləşdirildi.

Araşdırmalara görə, 1919-1920-ci illərdə Azərbaycanda 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi. İbtidai məktəblərdə 48070, orta məktəblərdə isə 9611 şagird təhsil alırdı. Milliləşdirmə siyasətinə uyğun olaraq müsəlman şagirdlərin sayının artması müşahidə edilirdi.

Bu dövrdə dünyəvi məktəblərlə yanaşı, dini məktəblər də fəaliyyət göstərirdi. Dünyəvi məktəblər, əsasən, dövlət məktəbləri idi və din tədrisi də tədris planında yer alırdı. Dini məktəblər isə klassik məktəb-mədrəsə sistemi idi. Ümumiyyətlə, məktəblərin dini və dünyəvi adlandırılmasının səbəbləri: din elmlərinə yer verildiyində dini məktəb; tədris planında, əsasən, digər fənlərə və bir dərs kimi din tədrisinə də yer verildikdə dünyəvi məktəb adlanırdı.

Belə ki, hələ 1907-ci ildə Bakıda “Səadət” Müsəlman Ruhani

Cəmiyyəti tərəfindən məhəllə məktəblərinin hazırlanması üçün ümumi və dini təhsil verən məktəb açıldı. 1919-cu ildə məktəbdə 5 sinif mövcud idi: hazırlıq sinfi, üç böyük hazırlıq sinfi və bir birinci sinif. Hazırlıq sinfinin və böyük hazırlıq sinflərinin proqramlarına diqqət yetirsək, görürük ki, burada daha çox şəhər türk məktəblərinin proqramlarına üstünlük verildi. Birinci sinfə gəldikdə isə burada ərəb, fars və alman dilləri nəzərə alınmadan ali ibtidai məktəblərin birinci sinflərinin proqramına uyğun gəlirdi. Bu minvalla, “Səadət” məktəbində aşağıdakı fənlər tədris edilirdi: İlahiyyat, Türk, Ərəb, Fars, Rus, Alman dilləri, Hesab, Coğrafiya və Təbiətşünaslıq. Tədris sistemi bütün siniflərdə fənlər üzrə idi. Məktəbdə 7 müəllim işləyirdi. Onlardan biri müdir vəzifəsini daşıyırdı, təhsil isə pulsuz idi. 1919-cu ilə nəzər yetirəndə burada 123 şagirdin oxuduğunu görə bilərik. “Səadət” məktəbi müsəlman ruhani cəmiyyətinin Mövlud, Qədir-Xum, Ramazan və Qurban bayramlarında (ianələr pul şəklində deyil, həm də qurban kəsilən heyvanın ətini, dərisi və s. ilə də toplanırdı) yığıdığı ianələr hesabına öz mövcudluğunu saxlayırdı. Həmçinin məktəb Bakı Dumasından ildə 3000 manat müavinət alırdı.

Bir maraqlı məsələni qeyd etməklə lazımdır ki, AXC dövründə əvvəlki illərdən fərqli olaraq, xalqın təhsilə marağı artdı. Əsas səbəbi təhsilin milliləşdirilməsi idi. Xalqımız heç vaxt təhsilə, elmə laqeyd yanaşmayıb. Bunu məktəb-mədrəsə sisteminin geniş miqyasda inkişaf etməsində müşahidə edirik. Çarlıq dövründə tədrisin ana dilində olmasının, qeyri- müsəlmanların tədrisi inkişaf etdirməsi, müsəlman olmayan şagirdlərlə müsəlman şagirdlərin bir sinifdə oturmaları və ən əsası

İslam tədrisinin bəzi məktəblərdə tamamilə olmaması və ya lazımı səviyyədə aparılmaması və s. xalqın dövlət məktəblərindən üz döndərərək uşaqlarını məktəb-mədrəsəyə göndərməsinə səbəb olub. Xalq məktəbləri müfəttişlikləri kənd icmalarından onların kəndlərində məktəb açmaq üçün vəsatət alırdılar. Bir çox kənd icmaları, hətta məktəbin bütün xərclərini öz üzərinə götürürdü.

Bu dövrdə təhsilə maraqlı olsalar da, iqtisadiyyatın bərhad hala düşdüyü vəziyyətdə məktəblər üçün bina çatışmazlığı mövcud idi. 1919-cu ilin oktyabrında Gəncə qəzasının I nahiyəsində 88 məktəbdən, ancaq 14-ü dövlət binalarında, 24-ü bağışlanmış xüsusi və ya ictimai binalarda (kənd idarələrinin, məscidlərin binalarında), 50-si isə icarəyə götürülmüş binada yerləşirdi.

Orta təhsil müəssisələrinin əlifba və hazırlıq siniflərində İlahiyyat yerinə Din tədrisi, Türk dili, Hesab, Rəsm, Nəğmə, İdman, Əmək kimi fənlər tədris edilirdi. Qadın müəssisələrində isə Tikmə dərsi keçirilirdi. Birinci üç sinifdə İlahiyyat, Türk dili, Riyaziyyat, Tarix (ikinci sinifdən), Coğrafiya, Alman dili, Fransız dili (ikinci sinifdən), Tarix, Rəsm, Hüsnxətt (ancaq birinci sinifdə), İdman, Nəğmə, Əmək (tikmə) fənləri aparılırdı.

Bu dövrdə Bakı Kommersiya (ticarət) Məktəbi də uğurla fəaliyyət göstərirdi. Burada aşağıda göstərilən fənlər – Türk, Fransız, Alman, Rus və erməni dilləri; Təbiətşünaslıq, Coğrafiya, İlahiyyat, Qanunşünaslıq, Musiqi və Nəğmə, Siyasi iqtisad, Tarix, Riyaziyyat, Fizika, Kimya, Ticarət hesabı, Yazışma, Kosmoqrafiya, Mühasibat öyrədilirdi.

Digər orta təhsil müəssisələrində olduğu kimi, kommersiya məktə-

bində də milliləşdirmə siyasəti uğurla həyata keçirilirdi. 1918-ci ildə burada müsəlman uşaqları üçün tədris türk dilində aparılır və hazırlıq sinifləri açılırdı.

Ümumi olaraq AXC-nin maarif, təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində apardığı tədbirlərə baxsaq, nəzərdə tutulmuş fəaliyyətləri görə bilərik:

a) Azərbaycanda fəaliyyət göstərən maarif müəssisələrinin qısa müddət ərzində milliləşdirilməsi.

b) Ölkədə tədrisin, əsasən, dövlət dilində – Azərbaycan türkcəsində aparılması.

c) Ümumi icbari təhsilə keçilməsi.

d) Ölkənin idarə olunması və iqtisadi müstəqilliyin təmin olunması üçün milli mütəxəssislərin hazırlanması.

e) Ana dilində təhsilin, maarifin inkişafı, əhali arasında savadsızlığın aradan qaldırılması.

XX əsrin ikinci onilliyində əsas qoyulan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti azərbaycanlı maarifçilərin uzun illər təbliğ etdikləri fikirləri həyata keçirməyə başladı. Əslində, biz bu dövrü Azərbaycanın təhsil sisteminin inkişafı tarixində xüsusi olaraq qeyd etməliyik. AXC-nin milli təhsil sisteminin yaradılması istiqamətində atdığı ən mühüm addımlardan biri Azərbaycan dilinin dövlət dili elan edilməsi, anadilli tədrisin dövlət səviyyəsində kütləviləşdirilməsi, ana dilində dərsliklərin nəşr etdirilməsi ilə nəticə verdi. Həmçinin din sahəsi üçün böyük töhfə olaraq yeni qəbul edilmiş “İbtidai, ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi” nəticəsində ibtidai və orta təhsil məktəblərində İlahiyyat fənləri, həmçinin ərəb dilinə də əhəmiyyət verildi. Bu mövzu bir məqaləyə sığmayacaq dərəcədə genişdir.